Uiteenlopende lotsbestemmingen: circusartiesten tijdens het nationaalsocialisme

Des destins divergents : les artistes de cirque sous le national-socialisme

Annick Asso et Malte Gasche

Traducteur : Rita Roggen

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7836>

DOI : 10.4000/temoigner.7836

ISSN : 2506-6390

Cet article est une traduction de :

Des destins divergents : les artistes de cirque sous le national-socialisme - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7828> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2018

Pagination : 86-95

ISBN : 978-2-930953-076

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Annick Asso et Malte Gasche, «Uiteenlopende lotsbestemmingen: circusartiesten tijdens het nationaalsocialisme», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 127 | 2018, Online op 10 février 2022, geraadpleegd op 14 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7836> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7836>

Uiteenlopende lotsbestemmingen: circusartiesten tijdens het nationaalsocialisme

→ **Annick Asso**
RIRRA 21
Universiteit Paul Valéry
Montpellier 3,
Centre Georg Simmel,
EHES

→ **Malte Gasche**
Universiteit van Helsinki

(1) Een eerste internationale workshop over het lot van de circusartiesten gedurende de naziperiode, met de titel 'Diverging Fates: Travelling Circus People in Europe during National-Socialism' vond plaats op 29 en 30 mei 2017 in het *Mémorial de la Shoah* en aan het EHES in Parijs, onder leiding van dr. Malte Gasche, dr. Martin Holler en dr. Ilse About.

Sinds de negentiende eeuw waren circussen met artiesten uit alle hoeken van de wereld, inclusief motorisch gehandicapten en artiesten van Afrikaanse origine of kleurlingen, generaties lang in het bezit van Joodse, Sinti-, Roma- en Jenische families. Het circus was een heel populaire vorm van ontspanning tijdens de nazitijd. Daarom konden talrijke circussen blijven rondreizen, de nationale grenzen oversteken en door dorpen en steden trekken.

Al worden sommige van die circusbussen bestempeld als geprivilegieerden die wisten te overleven dankzij hun kunst (zoals de Duits-Joodse artieste Irène Bento), toch werden talrijke Joodse artiesten tijdens de Holocaust op tragische wijze gedeporteerd en uitgeroeid. Hoewel deze complexe en rijke geschiedenis bijzonder veelzijdig is, werd er maar erg weinig onderzoek gedaan naar het lot van circusmensen tijdens en na de naziperiode¹.

De lopende studies resulteerden in heel wat getuigenissen van overlevenden, die de lokale rol van het circus in de getto's en de concentratie- en uitroeiingskampen bevestigen. De aanwezigheid van circusartiesten maakt het immers mogelijk om shows op te voeren, ondanks de schaarse technische middelen. Maar welke vorm namen deze voorstellingen aan binnen de bijzondere context van de Shoah?

De circusartiesten die wij in dit artikel voorstellen, was allemaal een uitzonderlijk lot beschoren. Ze hebben producties nagelaten die doorgaans allesbehalve alledaags zijn, terwijl ze zelf waren veroordeeld tot de deportatie of de uitroeiing. We vinden sporen van onvoorstelbare voorstellingen en individuele nummers van alle genres, als het ware evenveel odes aan de overleving en de weerstand.

© Privécollectie van Ludmila Zhukova, achterachterkleinbeeld van Chukoev

– Tucho Chukoev, Bulgaarse Rom, circusmuzikant. Tweede personage van links op de onderste rij.

DE CLOWNS VAN DE GETTO'S

Er zijn bewijzen dat er inderdaad circusvoorstellingen plaatsvonden in de getto's, naast theateropvoeringen en cabaret. De getuigenis van Joseph Lev, die wordt bewaard in Yad Vashem,² is een verslag van zijn leven als kind in het getto en maakt gewag van circussen die rond het getto circuleerden. Lev werd geboren in Warschau in 1932 en zijn hele familie werd gedeporteerd. Hij slaagde er zelf in te ontsnappen onder een valse identiteit en ging aan de slag in een circus. Hij moest er de paarden te drinken geven, en werkte vervolgens als assistent van een goochelaar. Zo reisde hij van dorp tot dorp, om uiteindelijk in 1946 terecht te komen in het weeshuis van Warschau.

Er doen ook memorabele verhalen de ronde over clownsnummers binnen in de getto's. De namen van twee beroemde clowns – Rubinstein, de hansomst van het getto van Warschau, en Herszkowitz, een straatzanger van het getto van Łódź – staan gegrift in het geheugen van de overlevenden. Ze worden vermeld in talrijke geschriften, zoals de getuigenis van Wladyslaw Szpilman in zijn beroemde autobiografie *De pianist* (Szpilman 2008). Rubinstein was een ondeugende jongeman die niet bevreesd was om de draak te steken met de nazi's, terwijl ze toekeken. Hij werd beroemd omwille van zijn epigrammen. Hij herhaalde onophoudelijk en haast mechanisch: *'Alle gleich!'*, een soort van pirouette aan het adres van de vijand en de dood. Israël Gutman³, geboren in Warschau en lid van de weerstand van het getto van Warschau, beschrijft Rubinstein als volgt:

Hij leek verward, een man die alles had verloren, gescheurde kleren, smerig, geen onderkomen; hij besteedde niet de minste aandacht aan zijn uiterlijk. Dat kwam door de voort-

(2) Videogetuigenis O.3/10450, Yad Vashem, Jeruzalem, Israël.

(3) Pr. Israël Gutman (1923-2013) was een van de directeurs van het International Institute for Holocaust research in Yad Vashem. Hij overleefde de kampen Maidanek, Auschwitz en Mauthausen.

durende hongersnood in Warschau en uiteindelijk werd hij een clown. Waarom was hij populair? Dat kwam omdat mensen de behoefte hebben om te lachen. [...] De mensen waren niet bang voor hem, hij was populair en bracht hen aan het lachen. In een samenleving zonder kranten of radio was hij de figuur die iets weergaf van de samenleving. Iemand die lak heeft aan sociale normen, wordt als ‘abnormaal’ bestempeld en zo gezien was hij dus niet normaal. Zijn ‘abnormaliteit’ was echter een vorm van schranderheid. Hij wist hoe hij zijn tekst moest voorbereiden, hoe hij het moest verwoorden en hoe hij verborgen boodschappen moest inbouwen. (Ostrower 2014, 366, vertaling RR).

Er bestaan verschillende versies over de dood van Rubinstein. In een ervan zou hij zijn terechtgesteld tijdens de avondklok. Hij zou erin zijn geslaagd om te roepen: ‘Ik val samen met Hitler’. In een andere versie overleed hij zoals hij leefde: hij zou zich vrijwillig hebben laten deporteren naar Treblinka, lachend en rennend rond de *Umschlagplatz* en hij zou op de trein zijn gestapt terwijl hij zijn nummertje lachend voortzette. (Engelking & Leociak 2009, 594)

Yankele Herschowitz maakte dan weer satirische liedjes die het leven in het getto beschreven en het onrecht dat de inwoners werd aangedaan door de bazen van de *Judenrat*. Hij gold als de troubadour van het getto. (Ostrower 2014, 369)

De nummertjes van de clowns in de getto’s beantwoordden aan de traditie van de Joodse hansworst, *badkhn/badchan* in het Hebreeuws (Krasney 1998), die het, zoals Ariela Krasney aantoonde, mogelijk maakte dat de Joden een speciale vaardigheid ontwikkelden om te lachen met onrecht, om het gemakkelijker te kunnen verdragen dankzij de humor.

CIRCUSVOORSTELLINGEN IN DE KAMPEN: HET CIRCUS KONZENTRAZANI IN BÖRGERMOOR

In de werkkampen en de concentratiekampen vonden theater- en muziekvoorstellingen en minder vaak ook circusoptredens plaats, meestal op verzoek van de nazi’s als een vorm van vermaak. In sommige *Stalags* en *Oflag*s nemen de gevangenen soms het initiatief voor het spektakel.

In 1935 verschijnt in Keulen de getuigenis van de Duitse regisseur en acteur Wolfgang Langhoff (1901-1966): *Die Moorsoldaten (De veensoldaten)*. Hij werd aangehouden in 1933 en door de Gestapo gefolterd. In juli van hetzelfde jaar vertrekt Langhoff naar het concentratiekamp Börgermoor in Emsland, een van de eerste concentratiekampen in wording. Langhoff maakt er meer bepaald melding van het circus Konzentrani, een opvoering door hemzelf in augustus 1933 werd geregisseerd in het kamp. De naam ‘Konzentrani’ is een directe allusie op het circus Sarrasani, opgericht in 1902 in Dresden en zeer populair in Duitsland. De *Kommandantur* had het spektakel toegelaten en de commandant en zijn mannen waren persoonlijk aanwezig: alles bij elkaar negenhonderd toeschouwers. Langhoff doet in een heel hoofdstuk de genese van het spektakel uit de doeken:

Ik vroeg in elke barak wie er een artistiek, humoristisch of ander talent had en ik was verrast over zoveel voorstellen. We vormden een veelzijdig gezelschap: acrobaten, turners, bok-sers, grappenmakers, zangers, imitatoren van dierengeluiden, jongleurs. (Langhoff 1935)

Het evenement volgde het typische schema van een circusspektakel: cabaret, scènes uit komedies, dieren gemaakt van lappen en touwtjes, muzikale intermezzo’s om scènes kracht bij te zetten en de intrede van clown August voor te bereiden. Er liep zelfs een andere clown tussen het publiek om stukken turf te verdelen alsof het ijsjes waren. Het circus Konzentrani dankt zijn faam aan het beroemde *Börgermoorlied*, het lied van de veensoldaten, uitgegroeid tot symbool van de weerstand. De gevangenen van Börgermoor die naar de andere kampen werden overgebracht, namen het idee van het circus mee. Op die manier stond het model voor evenementen elders, ver weg van Börgermoor. In Neuengamme hebben de voormalige veensoldaten Heinrich Pakullis en Ernst Sawächter ook het circus doen heropleven met het idee dat je er steeds een beroep op moest doen ‘in de loop van het leven, gedurende de doodstrijd en na de dood’ (Albrecht 1984, 183, vertaling RR)

HET LOT VAN DE ARTIESTEN DIE NAAR AUSCHWITZ WERDEN GEDEPORTEERD

Al deze optredens in de getto’s en kampen gaven de gedeporteerden nieuwe moed en stimuleerden het verzet. De spektakels konden echter wel door de nazi’s worden opgevoerd en uitgebuit, meer bepaald in de vernietigingskampen, waar de artiesten na hun ereronde werden gefolterd en/of uitgeroeid.

Zoli Hirsch (1887-1944) en Lya Graf (1913-1941), twee dwergen vermoord in Auschwitz

Het verhaal van de beroemde Hongaarse clown en acrobaat Zoltán Hirsch, bekend onder de artiestennaam Zoli Hirsch, verdient zeker onze aandacht. Zoli Hirsch was een dwerg die shows en vaudevilles opvoerde. In 1942 publiceert deze gerenommeerde artiest met wereldwijde faam zijn autobiografie onder de titel *Kis ember nagy élete [Het grote leven van een kleine artiest]*. In 1943 vaardigden de Hongaarse autoriteiten een reeks antisemitische decreten uit. Enkele daarvan beperkten de tewerkstelling van Joden in artistieke beroepen. Hirsch werd als gevolg daarvan uit het Hongaarse circus *Fényes* gezet. Wanneer het Duitse leger in maart 1944 Hongarije veroverde, ging de situatie van de Joden van kwaad naar erger. Hirsch probeerde te overleven door met boeken te venten, maar werd daarvoor gearresteerd. Daarbovenop kwam nog het voorwendsel dat zijn ster te geel en te klein was, al stond ze helemaal in verhouding tot zijn gestalte. Hij werd gevangengenomen en meteen naar het concentratiekamp van Auschwitz-Birkenau gebracht. Daar werd Hirsch portier, gekleed in de meest onmogelijke uniformen, en onderging hij dagelijks vernederingen bij het groeten van de nazi’s die aan de poorten voorbijkwamen. Hirsch overleefde Auschwitz niet. Hij werd naar de gaskamer gevoerd en kwam om in 1944. In de jaren zeventig werd deze grote kunstenaar onsterfelijk door de *Roli*

© Alle rechten voorbehouden

– Lya Graf op de schoot van zakenman J.P. Morgan, 1 juni 1933.

Zoli, een mechanisch speelgoedje van een blikken clown op een rode motorfiets.

Een gelijkaardig lot was ook Lya Graf (echte naam Lia Schwartz) beschoren. Deze artieste was een Duitse, half-Joodse dwerg die werkte voor het beroemde Amerikaanse circus *Ringling and Barnum & Bailey*. Ze werd beroemd in juni 1933, wanneer ze op de knie klom van Wall Street-bankier John Pierpont Morgan jr., J.P. Morgan genaamd, die toen als de rijkste man ter wereld gold. De foto van de ontmoeting tussen de ‘miljonair en de dwerg’ ging de wereld rond. Graf werd in 1937 gearresteerd door de Gestapo en overgebracht naar het concentratiekamp Sachsenhausen in de buurt van Berlijn. In 1941 werd ze gedeporteerd naar Auschwitz, waar ze omkwam in de gaskamer.

De familie Ovitz, onderzoeksobjecten van dokter Mengele

In mei 1944 werden de zeven broers en zussen Ovitz, rondreizende Roemeense Joodse circusartiesten, naar Auschwitz gedeporteerd. Ze ontsnapten op het nippertje aan de gaskamer ‘dankzij’ de tussenkomst van dokter Josef Mengele. Deze laatste was gefascineerd door de kans om een volledige dwergenfamilie in zijn macht te hebben en zijn proeven op de dwerggroei tot een goed einde te brengen.

Zo zou hij bewijzen dat de Joodse afstamming leidde tot genetische anomalieën. De arts voerde op hen gruwelijke proeven uit, zoals ruggenmergpuncties en kokende waterdruppels in de oren gieten. Perla Ovitz (1921-2001), ten prooi aan een vorm van het syndroom van Stockholm, getuigde ten gunste van dokter Mengele in de documentaire *Liebe Perla* (1999) die haar werd gewijd. Dankzij hem kon ze immers ontsnappen aan de dood, al waren de voorwaarden afschuwelijk. Fania Fénelon, een muzikante uit het orkest van Auschwitz, herschreef het nazicyanisme tegenover de dwergartiesten in haar getuigenis *Sursis pour l'orchestre (Muziek achter prikkeldraad)*. De volgende passage geeft de intrede van een groep lilliputters weer, die in heel Europa bekend is⁴, onder het bevel van dokter Mengele. Die had hen voor de gelegenheid in kostuums gestopt die werden geleend van de gedeporteerden, prachtige stoffen en schitterende juwelen, die een huiveringwekkende en bonte sfeer creëerden:

Na het défilé op de piste maken ze sprongen, doen wat acrobatenkunstjes en stoten daarbij schelle kreetjes uit, een banaal clownsnummer, hun mollige handjes delen belachelijke klappen uit. Het is nogal schrijnend. Wij spelen, De SS'ers lachen, mijn taak belet me niet om het merkwaardige spektakel gade te slaan. [...] De juwelen en de zijde fonkelen in de zon, ontsteken duizend bewegende, wervelende, walsende lichtpuntjes. Die schepsels sto-

(4) Fania Fénelon wijst erop dat het een Hongaarse groep is, maar geeft geen naam.

ten kleine vrolijke kreetjes uit, proberen te zingen met Clara, Lotte of mij. Ze hebben een schreeuwelijke stem en krijsen. Het orkest zet een mars in, zij begeleiden door met handen en voeten te stampen. Ze hebben iets irreëls, schrikwekkends. Ben ik aan het ijlen? Neen, ik leef, ik hoor, ik zie.

Een publiek van gestreepte spoken met holle ogen, enkel bezig met de eigen dood, kijkt onbeweeglijk in een hoekje naar dit demente spektakel. Ik weet niet meer wat ik speel. Ik denk dat niemand er nog mee begaan is. Het circus is niet meer dan een kring waarin misvormde wezens rondtollen, waar kinderhanden van soms vijftig jaar oud klappen. De SS'ers lachen. Die lach, onze muziek, die dwergen en hun maskerade worden een zodanig weerzinwekkend spektakel dat de meisjes beven van angst. Het is een enorme, dwaze lach die ons geschetter overstemt...

Schluss! roept Mengele en alles valt stil. Een arm zakt weer, een lach wordt een grimas. De opgeklopte vreugde verdwijnt van de gezichten en maakt plaats voor angst. Heeft hun meester hen iets te verwijten? Neen, de meester heeft voldoende gelachen, voldoende genoten van de anderen. Het feest is afgelopen [...] (Fénelon 1976, 319-322, vertaling RR).

Het zijn die tegenstrijdige individuele lotgevallen die ook talrijke geschriften en fictie hebben geïnspireerd, zoals de film *De blikken trommel* uit 1979, die een bijzonder licht werpen op de geschiedenis van het circus tijdens het nazisme.

Sioma Zubicky (1926-2014), overlevende van Auschwitz

Sioma Zubicky was van mening dat het zijn verantwoordelijkheid was om over de Shoah te vertellen aan de jonge generaties. Daarom heeft hij zijn ervaringen in een autobiografisch verhaal neergeschreven. Tot op het eind van zijn leven heeft hij met hart en ziel zijn ervaringen uitgedragen in Zweden, Duitsland en andere Europese landen.

Sioma Zubicky stamde uit een familie van Russische Joden en zag het leven in het Duitse circus Busch. Vader Boris was acrobaat en kunstruiter, maar de zoon had het uitzonderlijke talent om verschillende muziekinstrumenten te kunnen spelen. De voorliefde van Zubicky ging uit naar de xylofoon. Nadat hij verschillende jaren in het circus en in variétés in heel Duitsland, Tsjechoslowakije en Zwitserland had opgetreden, verhuisde Zubicky met zijn familie naar Parijs, waar ze in juni 1940 werden ingehaald door de Duitse bezetting. Ze doken niet onder. Zubicky en zijn vader gaven de voorkeur aan een andere strategie. Ze waagden zich in het hol van de leeuw en begonnen de troepen van de bezetter te vermaken. Omwille van hun contacten met het Franse verzet werden Zubicky en zijn ouders in september 1943 ondervraagd door de Gestapo. Gedurende die ondervragingen verraadde moeder

– La famille Ovitz

Annie de Joodse wortels van de familie. Vader Boris slaagde erin te ontsnappen, maar Zubicky, 17, zijn broer Viktor, 11, en hun moeder Annie werden vanuit het kamp Drancy naar Auschwitz gedeporteerd. Zubicky kreeg het nummer 146.021, zijn broer en zijn moeder werden meteen vergast. Na zijn vrijlating in de buurt van Dachau keerde Zubicky in de lente van 1945 terug naar Parijs. In 1947 begeleidde hij Édith Piaf op haar tournee door Zweden.

BESLUIT

Zo brengt het circus voor enkele ogenblikken een beetje menselijkheid naar het getto en het kamp. Het neemt een belangrijke sociale dimensie aan en wordt zelfs een instrument van verzet en overleving voor sommige gedeporteerden. De optredens van de artiesten gaan van een solonummertje, bedoeld om landgenoten in de getto's en kampen moed in te geven, tot en met grotere producties, zoals die van het circus Konzentrasiun dat met de beschikbare middelen talrijke elementen van het circus en het theater samenvoegt tot een totaalspektakel.

De circusnummers konden worden gerecupereerd dankzij het cynisme van de nazi's, die er een ziekelijk plezier in vonden om hun clowns in het spektakel te laten defileren vooraleer ze werden opgesloten in de laboratoria voor experimenten en martelingen, of verdwenen in de gaskamers. Zo gezien onthult het circus gedurende de naziperiode ook het vreselijke lot van de gedeporteerden: achter het masker van de vermaak schuilt de gruwel. ■

Vertaling uit het Frans: Rita Roggen

BIBLIO- EN FILMOGRAFIE

• Betty M. Adelson, *The Lives of Dwarfs. Their Journey from Public Curiosity toward Social Liberation*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2015.

• Richard Albrecht, "Zirkus Konzentrasiun": eine Modellanalyse', *Österreichische Zeitschrift für Sociologie* 9, 183-190.

• Ron Chernow, *The House of Morgan: An American Banking Dynasty and the Rise of Modern Finance*, New York: Grove Press, 1990.

• Barbara Engelking & Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto*, Yale University Press, 2009.

• Fania Fénelon, *Sursis pour l'orchestre*, Paris: Stock, 1976.

• Raymond Gurême & Isabelle Ligner, *Interdit aux nomades*, Parijs: Calmann-Lévy, 2011.

• Zoltán Hirsch, *Kis ember nagy élete (The Great Life of a Small Man)*, Budapest: Magánkiadás, 1942.

• Anna Kérchy, 'From Showbiz To The Concentration Camp: The Fabulous, Freakish Life Of Hungarian Jewish "Dwarf" Performers, Zoli Hirsch And The Ovitz Family', in Anna Kérchy & Andrea Zittlau (red.), *Exploring the cultural History of Continental European Freak Shows and Enfreakment*, Cambridge, 2012, 211-232.

• Yehuda Koren & Eliat Negev, *In Our Hearts We Were Giants. The remarkable Story of the Lilliput Troupe - A Dwarf Family's Survival of the Holocaust*, New York: Carol & Graf, 2004.

• Ariela Krasney, *The Bachdan*, Ramat Gan: Bar-Ilan University, 1998.

• Jewgeni Kusnezow, *Der Zirkus der Welt*, Berlijn: Henschel, 1970.

• Wolfgang Langhoff, *Die Moorsoldaten*, Keulen: Roederberg, 1935.

• Anna Lipphardt, 'Spielraum des Globalen: Deutschland und der Zirkus', in Ilfried Reichardt (red.), *Die Vermessung der Globalisierung. Kulturwissenschaftliche Perspektiven*, Universitätsverlag Winter GmbH Heidelberg, 2008, 168-171.

• Chaya Ostrower, *It kept us alive*, Jeruzalem: Yad Vashem, 2014.

• Ingeborg Prior, *Der Clown und die Zirkusreiterin*, München: Malik, 1997. Uitgebracht in het Nederlands als *De clown*

en de acrobate, vertaald uit het Duits door Jan Smit, Baarn: De Kern Fontein, 2002.

• Shahr Rozen, *Liebe Perla*, documentaire, Duitsland/Israël, 1999, 53 min.

• Hans Scheugl, *Show Freaks und Monster*, Keulen: Sammlung Felix Adonos, 1974.

• Volker Schlöndorff, *Die Blechtrommel*, film, Frankrijk/Duitsland/Polen, 1979, 163 min.

• Władysław Szpilman, *Śmierć Miasta*, Warschau, 1946. Uitgebracht in het Engels als *The Pianist: The Extraordinary Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939-45*, vertaald uit het Pools door Anthea Bell, Londen: Victor Gollancz Ltd, 1999.

• Sioma Zubicky, *Spiel, Zirkuskind, spiel. Erinnerungen eines europäischen Wunderkindes*, Leipzig: Altberliner Verlag, 2005.

SITUATIE VAN DE CIRCUSSEN IN DUITSLAND EN FRANKRIJK GEDURENDE DE NAZIPERIODE

Gedurende de naziperiode wordt de circuswereld getroffen door een reeks beslissingen. Vanaf de maand mei 1933 is de tewerkstelling van elke buitenlander onderworpen aan een officiële werkvergunning. Bovendien zorgt de verstrenging van deze wetgeving na 1934 voor een significante vermindering van het aantal werknemers in alle grote Duitse circussen. Op 14 februari 1935 legt een nieuwe bepaling aan alle circusdirecteuren de verplichting op om het bewijs van hun 'Arische' origine te leveren.

Vanaf 1935-1936 ontsnapt dus ook het circus niet aan de arisering van de kunstensector, die duidelijk wordt wanneer artiestennamen niet meer vreemd mogen klinken, kostuums worden verboden, zwarte mensen of mensen van gemengde origine worden gebannen of Joden niet meer mogen deelnemen aan 'Duitse culturele' voorstellingen. Ook fysiek gehandicapten mogen niet meer optreden, maar kleine of zeer grote mensen dan weer wel. Door ze voor te stellen als 'dwergen' of 'reuzen' kunnen ze de rol spelen van mythische personages of van figuren uit Germaanse legendes. Parallel daarmee genieten de grote Duitse circussen, zoals Sarrasani, Krone of Hagenbeck, van belastingvermindering en krijgen ze toelating om op tournee te gaan.

De circussen voeren duidelijk hun productie op in nazi-Duitsland gedurende de Tweede Wereldoorlog. In 1941 zijn er niet minder dan dertig miljoen toeschouwers in de twintig meest bezochte circussen in Duitsland. De ontspanning van een circusbezoek is inderdaad een van de meest gebruikte afleidingen om de bevolking gedurende de oorlog te sussen. Bovendien vormen de patriotistische shows een volwaardig onderdeel van de propaganda.

De administratieve maatregelen voor de circusmensen van de jaren dertig zijn geen privilege van nazi-Duitsland. Hetzelfde zien we gebeuren in Frankrijk, waar kleine familiecircussen een eeuwenoude traditie zijn en integraal deel uitmaken van het culturele leven op het platteland. Toch neemt de Franse regering de beslissing om het vrije verkeer van zogenaamde nomaden te beperken. Nog vóór Frankrijk werd bezet door de troepen van de *Wehrmacht* beveelt een decreet van de minister van Binnenlandse zaken de opsluiting van alle groepen van nomaden in het kamp van Rivesaltes.

Irène Bento, gered dankzij het circus Althoff

Irène Bento is een Duits-Joodse artieste die de Shoah heeft overleefd door van 1943 tot 1945 onder te duiken in het Duitse circus Althoff. Op verzoek van haar echtgenoot Peter Bento, een clown tewerkgesteld door het circus Althoff, aanvaardt de jonge directeur Adolf Althoff Irène, haar zoon Peter jr., haar zus Gerda en haar moeder Alice. Irène maakt vanaf dan deel uit van het trio van de clowns Bento en wordt de assistente van Maria Althoff, de echtgenote van Adolf, voor de olifantendressuur. Als de Gestapo op bezoek komt, gaat de familie van het ene compartiment van de circuswagen naar het andere. In 1995 heeft de staat Israël de titel van Rechtvaardige onder de Naties toegekend aan Adolf en Maria Althoff, die het leven van de familie Bento hebben gered.

Het leven van Irène Bento, meisjesnaam Irène Danner, werd door het Duitse collectief Projektgruppe im Nationalsozialismus in de vorm van een *lecture as performance* op het toneel gebracht in het Staatsmuseum Berlin – Museum Europäischer Kulturen op de Internationale Museumdag van 21 mei 2017. Tijdens deze voorstelling werden passages uit het boek van Ingeborg Prior, *Der Clown und die Zirkusreiterin* (*De clown en de acrobate*) uit 1997 gelezen en visueel voorgesteld in de vorm van jongleren, pantomime en trapeze.

Het succes van de voorstelling is een mooi bewijs van de mogelijkheden van de spektakelkunst om de herinnering voort te zetten wanneer de directe getuigen van de Shoah verdwijnen. Getuigenissen als die van Irène Bento zijn bijzonder educatief als ze op die manier worden opgevoerd.

♦ Roxana Küwen aan de trapeze. *Lecture as performance* over de geschiedenis van de Duits-Joodse artieste Irène Bento door het collectief Projektgruppe im Nationalsozialismus. Internationale Museumdag in Berlijn, 21 mei 2017.

De interactieve website www.divergingfates.eu werd opgestart in het kader van het interdisciplinaire en internationale onderzoeksprogramma dat in 2017 door Malte Gasche werd opgestart, en loopt tot in 2019. De site bevat levensverhalen, beelden en uitgezochte documenten, lijsten uit archieven, een bibliografie en een enquête. Het doel van het onderzoeksprogramma is om eer te betuigen aan de vergeten artiesten van de geschiedenis van de Shoah door het leven, de dood, maar ook de overlevings-

strategieën van de circusmensen in Europa onder het juk van de nazi's te documenteren. Zo wordt deze weinig bestudeerde geschiedenis wat dichterbij de scholen en het grote publiek gebracht.

Na een eerste workshop onder de titel 'Diverging Fates: Travelling Circus People in Europe during National-Socialism' op 29 en 30 mei 2017 in het Mémorial de la Shoah en aan het EHESS werd een tweede internationaal colloquium georganiseerd over de thematiek 'Forgotten Cosmopolitans:

Identité et Mémoire des gens de cirques itinérants en Europe'. Dat vond plaats in Montpellier op 5 en 6 april 2018, onder leiding van dr. Malte Gasche, prof. Philippe Goudard, dr. Annick Asso en dr. Alix de Morant. De volgende partners waren betrokken: Alliance internationale pour la mémoire de l'Holocauste, Fondation pour la Mémoire de la Shoah, Fondation Kone (Finland) en de onderzoekscentra Centre for Nordic Studies, Helsinki en RIRRA 21 van de Universiteit Paul Valéry-Montpellier 3.